

Faiq Ələkbərli

AMEA Fəlsəfə
Institutunun
aparıcı elmi işçisi,
dosent, fəlsəfə üzrə
fəlsəfə doktoru

III Yazı

Hesab edilir ki (dördüncüsü), Qızılbaşlığın-şialiyin Şərqi Anadolu da və Azərbaycanda geniş yayılmasına Oğuz-Türkmən boyları əsas möhür vurmuşlar. Səfəvilərin ilk hökmdarları Şah İsmayıl, Şah Təhməsbəli daha çox sufi ruhlu Türk Qızılbaşlığını, ya da Türk şiaçılığını qurmağa çalışmış, bu anlamda türk sufiliyini, türk ozanlığını, türk ələviliyini təbliğ etmişlər. Bütövlükdə Səfəvilərin sufi-şaman ruhlu Qızılbaş ideologiyasını türk şialiyi də adlandırmaq olar. Amma Səfəvilərin şamançı-sufi ruhlu türk şialiyi 100 il sonra İran-zərdüşti ruhlu fars şialiyinə təslim olmağa başlamışdı. Yeni Səfəvilərin hakimiyyətinin ikinci yarısında türk dünyagörüşü fars dünyagörüşünə yenilməyə üz qoymuşdu. Amma hakimiyyətdə yenə də Türk Səfəvilər idilər. Sadəcə, Türk ruhaniyyətinə əsaslanan qızılbaşlıq Şah Abbas Səfəvilərin başına keçdikdən sonra bir qədər dəyişmişdir. Belə ki, Şah Abbasın dövründən başlayaraq Azərbaycan Türk ruhaniyyəti yavaş yavaş İran Fars ruhaniyyətinə çevrilməyə başlamışdır. Ancaq bütün hallarda Səfəvilər dövründə Qızılbaşlığın-şialiyin əsas yayıcıları Azərbaycanın Oğuz-Türkmən tayfaları, onların din ulmaları olmuşlar.

Səfəvilərin milli kimliklərinin dolaşdırılmasında dini-ideoloji amillər, özəlliklə hakimiyyətdə qanuni sahib olduqlarını isbat etmək üçün köklərini Peyğəmbər nəslilə bağlamaları da mühüm rol oynamışdır. Bu anlamda Şah İsmayılın özünün və əcdadlarının İslam dinində şiə tərəfdarlığını saxlaması, hətta şialiyi imamilər (qızılbaşlıq) təriqəti kimi dövlət dini elan etməsi təsadüfi olmamışdır. O.Əfəndiyev yazır ki, şialik ya da qızılbaşlıq ideyasına görə, Xəlifə Əli imamdır və kim bunu qəbul etmərsə, o kafirdir. «Məhəmməd peyğəmbərdirsə, Əli «Allah həqiqətinin təzahürüdür» («məzhər-i həqq»dir). İsmayıl özünün Əli və Fatimədən başlayan «məzhəri» ilə fəxr edir. O, Əlidə ilahi mahiyyətin başqa şəklə düşdüyünə inanır. Əvvəlcə o (İsmayıl), Əli ilə bir olmuş, indi isə yenidən zühur etmişdir. Peyğəmbərin və imamın keyfiyyətləri onun simasında təəcəssüm etmişdir» (68, s.52).

Doğrudan da Şah İsmayılın şeirlərində dini-mistik şiaçilik ruhlu ön planda idi (90, s.224). Səfəvilərin şialiyə bu cür münasibəti, Şah İsmayıldan başlayaraq ifrat şəkli almış və nəticədə dini məzhəbçilik zaman-zaman Səfəvilərin yalnız milli mənsubiyyətini dolaşdırmamış, Türkmən dövlət-

çiliyinə də mənfi təsir göstərmişdir. Özəlliklə, Şah İsmayıldan başlayan şiaçılığın I Şah Abbasın hakimiyyəti dövründə daha da radikallaşması bunda əsas amillər idi. Belə ki, Şah Abbas 1587-ci ildə taxta çıxdıqdan sonra Oğuz boylarının Səfəvi sarayında və ordusunda yetkilərini əlindən almış, bunun əvəzində Türk olmayanlara yeni səlahiyyətlər vermişdir. Beləliklə, bu dövlət ifrat şiaçılığa nəticəsində həm də müəyyən qədər iranlaşmağa məruz qalmışdır (59, s.123-124). Deməli, Səfəvilərin həm əsil etnik kimliyi, həm də əsil dövlət kimliyi məzhəbi dini-ideoloji düşüncə içində başqa çalarlar almışdır. Səfəvilərin etnik və dövlət kimliyinin mürəkkəbləşməsinə də əsas məsələ şiaçılıqla bağlı olmuşdur.

Ancaq indi «şiaçilik» məsələsini Azərbaycan türkləri və İran

miyyəti Azərbaycan Səfəvilər dövləti, 1587-1736-cı illər hakimiyyətini isə İran Səfəvilər dövləti kimi xarakterizə etmələrini doğru görmürük. Ə.Əlçibəyin də təbircə desək, Səfəvi Türk dövlətinin paytaxtının Türk Qəzvinə fars İsfahana köçməsinə, yaxud da Şah Abbasın anasının fars qızı olmasına, ya da sarayda və orduda farsdilliləri çoxalması müddəalarını əsas gətirərək Azərbaycan Türk Səfəvi dövlətinin İran Fars Səfəvilər dövlətinə çevrildiyini iddia etmək kökündən yanlışdır (56, s.63). Yeni burada bir dövlət çevrilişi olmadığı üçün Türk Səfəvilərin Fars Səfəvilər çevrilməsi də mümkün deyildir.

Çox təəssüf ki, bu cür fikirlər yalnız «Azərbaycan tarixi» kitablarında deyil, eyni zamanda «Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi»ndə də öz əksini tapmışdır: «Əsası Şah

ən böyük hakimiyyət yerlərindən biri olan Azərbaycanın zəifləməsinə səbəb olmuşlar. Yeni Azərbaycandakı Türkmən dövlətçiliyi zəifləmiş, həm öz günahları ucbatından, həm də Osmanlı sultanlarının bir çox hallarda mənasız sünni təəssübkeşliyindən doğan yürüşlərindən Səfəvi şahları da başlarını Azərbaycandan (Təbriz, Qəzvin) götürüb Farsistana üz tutmuşlar.

Ən əsası odur ki, Səfəvi Türkmən dövlətinin sonradan bu və ya digər dərəcədə «iranlaşma»sında Şah Abbas dövründə paytaxtın Türk Təbriz, Türk Qəzvinə fars İsfahana köçürülməsi, eyni zamanda Qızılbaş Türkmən emirlərinin əksəriyyətinin qətlə yetirilməsi mühüm təsir göstərmişdir. Hətta, Şah Abbasın İsfahana bezi türkmən tayfalarını köçürməsi belə, Azərbaycanın və Azərbaycan

radikal şəkildə qoymaq olmaz. Çünki Səfəvilərin bütün dövründə Azərbaycan və Türk emirləri mühüm rol oynamaqda davam etmişlər. Bu baxımdan bizi burada əsasən maraqlandıran Səfəvilərin Azərbaycan dövlətindən guya «İran dövləti»nə çevrilməsi deyil, Azərbaycan mərkəzçiliyin və Türk emirlərinin həm 1501-1587, həm də 1587-1736-cı illərdə Səfəvilərdə oynadıkları yer olmalıdır.

Bizcə, bütövlükdə Səfəvilərin tarixi Türk-Oğuz, Səfəvilərin dövlətçiliyi Türk-Oğuz dövlətçiliyidir. Əlbəttə, ilk baxışda bunu doğru görməyənlər ya da yanlış olduğunu iddia edənlər də vardır. Öncəliklə, Səfəvilərdə ön plana çıxmış qızılbaşlıq, digər adıyla «Türk şialiyin» Türk tarixinə, Türk dövlətçiliyinə zidd olduğunu müdafiə edənlərin olduğunu heç də unut-

Səfəvilər dövlətinin milli ideyası: Türk şialiyi (Tanrıçılıq), yoxsa Fars şialiyi (Zərdüştizm)

farsları öz bildikləri kimi yozurlar. Bununla da, Səfəvilərin şiaçilik ideologiyasının «türkləşməyə», yoxsa «farslaşmağa» xidmət etməsi məsələsi gündəmə gəlmişdir. Beləliklə, Səfəvilərin etnik kimliyi ilə bağlı iki bir-birinə zidd müddəa var ki, sözün açığı bunlara aydınlıq gətirmək heç də asan görünmür. Məsələn, «İran» müəllifləri iddia edirlər ki, Şah İsmayıl fars ya da kürd olduğu halda özünü dini-ideoloji anlamda türkləşdirmiş ya da ərəbləşdirmişdir. Belələrində görə, halbuki Şah İsmayılın nə türklüyə, nə də ərəbliyə dəxli vardır. Onlara görə, o, «İran milli dövləti»nin yaratmış fars-kürd mənşəli bir hökmdardır. Sadəcə, həmin dövrdə onların fars ya da kürd nəsiləri türkləşdikləri üçün Şah İsmayıl dövlət dilini Türk dili elan etmiş, türk dilində şerilər yazmışdır. Yeni burada əsas məsələ İran müəlliflərinin iddiasınca, Səfəvilər dövləti qurularına qədər Səfəvilərin türkləşməsi/turanlaşması, yaxud da bizim iddiamızca, əksinə yalnız Şah Abbasdan sonra qismən Səfəvilərin iranlaşması baş vermişdir.

Bəzi Azərbaycan tarixçiləri yazırlar ki, Səfəvilərdə Şah Abbasın hakimiyyətə gəlməsiylə Azərbaycan Səfəvi dövləti süquta uğradı, onun yerinə İran Səfəvi dövləti ortaya çıxdı. Bu məsələnin «Azərbaycan» və «İran» anlayışları adı altında həllinə cəhd doğru deyildir. Ona görə də, Oqtay Əfəndiyev və başqa tarixçilərimizin Səfəvilərin 1501-1587-ci illər hakimiyyətini Azərbaycan Türk Səfəvi dövləti XVI əsrin sonlarına yaxın öz mahiyyətini itirərək məzmunca fars Səfəvi dövlətinə çevrilmişdi. Xətai əsilli-nəsəbli I Şah Abbas hakimiyyətə gələn kimi (1587-ci il) öz soy kökünə xilaf çıxıb ölkədə farslaşdırma siyasəti aparmağa başladı, paytaxt Azərbaycan şəhəri Qəzvinə İsfahana köçürüldü, hakim dairələrdəki bir sıra yüksək vəzifələr fars zadəganları arasında bölüşdürüldü, dövlət dili kimi türk dili yenə fars dili ilə əvəz olundu» (30, s.535).

I Şah Abbasın Səfəvi sarayında və ordusunda hansı islahatları həyata keçirməsindən asılı olaraq Səfəvilər sonadək bir türkmən sülaləsi olaraq qaldılar. Sadəcə, Səfəvilərin ifrat şiaçilik hisləri Osmanlının qəzabına tuş gəlmişdi ki, bundan ən çox zərər görən Azərbaycan türkləri və Azərbaycan, ən çox qazanan isə İran və irandillilər oldular. Hər halda, dini məzhəbçilik adı altında Osmanlı-Səfəvi müharibələrində ən çox yağmalanan Türk elləri, o cümlədən Azərbaycan olmuşdu.

Bu anlamda Azərbaycanın güneyindən və quzeyindən olan tarixçilərimizin çoxu hesab edir ki, Türkmən dövləti kimi yaranan Səfəvilərin radikal şialiyə meyil göstərməsi başdan yanlış olmuşdur. Bu yanlışın nəticəsində də Osmanlı türkləri Azərbaycan türkləri üzərinə dəfərlə yürüşlər etmiş, Osmanlı, Türküstanla yanaşı Oğuz boylarının ya da Türklərin

türklərinin İran, İrandillilər qarşısında yenilməsini əngəlləyə bilməmişdir. Ancaq biz bütün bunlara baxmayaraq, yenə də o fikirdəyik ki, Səfəvi dövlətini «İran milli dövləti» kimi qələmə vermək yanlışdır.

Ümummiyyətlə, Şah Abbasın mərkəzi hakimiyyəti gücləndirmək üçün Türk Qızılbaşlıq ideyasından kənara çıxıb türklərlə farslar arasında balanslaşdırılmış ideya kimi Şahsevənlik ideologiyasını ortaya atması, üstəlik paytaxtı Türk Qəzvinə Farsistan bölgəsinə yaxın İsfahana köçürməsi, ya da Türk Qızılbaş xanlarının saraydakı nüfuzuna ciddi zərbə vurması bütövlükdə Səfəvilərin türklüyünü və dövlətin türk dövləti olmasını inkar edə bilməz. Buradakı şahsevənlik ideyasının Səfəvilərdəki yeri və rolu isə, Osmanlı tarixindəki yeniçəri təşkilatına çox bənzəyir: «Şahsevən el və əşirətləri Səfəvilərin müxtəlif türk el və tayfalarından intixabla təşkil etdikləri əsgər ocaqlarından başqa bir şey deyildir» (137, s.483).

Ona görə də, bizi burada daha çox maraqlandıran Azərbaycan Səfəviləri ya da Səfəvi Türkmən dövlətinin guya «İran milli dövləti»nə çevrilməsi olmamalıdır. Çünki bütövlükdə belə bir hal olmamışdır. Bizi maraqlandıran odur ki, Şah Abbasın dövründə Səfəvilərdə niyə əsasən Azərbaycan mərkəzliliyini, Türkmən emirləri isə xeyli dərəcədə mövqelərini itirdilər. Ancaq bu məsələni də

murş. Onu da yaxşı bilir ki, Quzey Azərbaycan və Güney Azərbaycanda Səfəvi Qızılbaşlığını ya da Türk şialiyini Türklüyün, Türk Birliyinin ziddi kimi görən az deyildir. Bir sözlə, Səfəvi Qızılbaşlığını ya da Səfəvi şialiyini Türk dünyasının birləşməsi yolunda ciddi əngəl kimi görən vardır ki, buna aydınlıq gətirilməlidir (107).

Amma bu aydınlıq heç də ya «qara»dır ya da «ağ»dır formasında olmamalıdır. Səfəvi dövlətinə, Səfəvi mədəniyyətinə, Səfəvi tarixinə eləcə də onun dövlət başçılarına və aydınlıqlarına ya bizdəndir ya da bizdən deyildir baxış açısı tamamilə yanlışdır. Çünki bu baxış açısı ortağ Türk dövlətçiliyinə, ortağ Türk tarixinə yalnız zərər verir. Bu zaman Türk tarixi itirir, əvəzində başqaları qazanırlar. Türkiyə araşdırmaçılarından Refik Turan da «Azərbaycan tarixi» kitablarında ortaya çıxan bu kimi zidiyyətləri tədqiq etməyə çalışmış, ancaq bəzən həmin «tarix»lərin təsiri altında «İran» anlayışını yetərincə izah edə bilməmişdir (221, s.186, 316).

Hər halda Şah İsmayıl, Şah Təhməsbəli, Şah Abbası və digər Səfəvi hökmdarlarını yalnız irançı şialik tərəfdarı kimi kimi qələmə verib «İran»a bağlamaq, bu anlamda da Azərbaycana, türklüyə zərərli və yad hesab etmək çıxış yolu ola bilməz. Bizcə, Səfəvi hökmdarları qızılbaşlığı ya da türk şialiyini (bunun digər adı Türkiyədə ələvilikdir) dövlət ideologiyası kimi qəbul edib təbliğ edərkən yanlışlıqlara yol veribərsə, bu xətlər onları bizdən uzaqlaşdırıb «İran»a ya da farslığa bağlaya bilməz. Belə bir məntiqə çıxış etsək, o zaman yalnız Səfəvilərdən deyil, Azərbaycan Atəbəylərindən, Azərbaycan Baharlılardan, Azərbaycan Bayandurlarından, Azərbaycan Əfşarlarından, Azərbaycan Qacarlarından və başqa dövlətlərimizdən də imtina edib onları «İran»a, «İraq»a, «Rusiya»ya, «Suriya»ya, bir sözlə istənilən yadlara «hədiyyə» etməliyik. Bu cür yanaşma qətiyyətlə doğru deyildir. Əgər bir dövlətimizin bir xətası varsa, o xəta onu bizdən uzaqlaşdırmamalıdır. Türk dövlətlərinin yanlışlığı da, doğrusu da bizimdir.